

УДК 347.41

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.2.42>

А. Р. Чанишева

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

Т. С. Ківалова

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Міжнародного гуманітарного університету

ДОДАТКОВІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ У СТРУКТУРІ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті на підставі аналізу чинного цивільного законодавства України обґрунтовується існування окремих додаткових зобов'язань відшкодування збитків у структурі зобов'язальних відносин.

Доведено, що зобов'язання відшкодування збитків підпадають під визначення зобов'язання у ст. 509 Цивільного кодексу України. На зобов'язання відшкодування збитків поширюються загальні положення про зобов'язання, встановлені Цивільним кодексом України, крім тих, що не відповідають суті таких зобов'язань.

Встановлено, що додаткові зобов'язання відшкодування збитків виникають за наявності відповідного юридичного складу і за умови наявності між сторонами зобов'язання, порушення якого є підставою додаткового зобов'язання відшкодування збитків. Додаткові зобов'язання відшкодування збитків виникають внаслідок порушення основних, допоміжних, а інколи і додаткових зобов'язань.

Зобов'язання відшкодування збитків є додатковими простими зобов'язаннями. Боржником у додатковому зобов'язанні відшкодування збитків є сторона, яка порушила зобов'язання, і у такий спосіб завдала збитків іншій стороні. Кредитором є сторона, якій завдано збитків зазначеним порушенням. Зміст зобов'язання збитків є елементарно простим і складається з обов'язку боржника і кореспондуючого йому суб'єктивного права кредитора.

З'ясовано, що специфіка зобов'язань відшкодування збитків полягає в їх недостатній правовій визначеності, що зумовлено складністю визначення розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання. Обґрунтовано доцільність включення до Цивільного кодексу України положення з Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА: 1) розмір збитків визначається з розумним ступенем достовірності; 2) розмір неотриманих доходів (упущеної вигоди) визначається пропорційно вірогідності її отримання; 3) якщо за наведеними двома правилами розмір збитків визначити неможливо, він визначається судом відповідно до основних засад цивільного законодавства, закріплених у п. 6 ст. 3 ЦК України (добросовісність, справедливість і розумність).

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальні відносини, додаткові зобов'язання, відшкодування збитків, цивільне законодавство України.

Постановка проблеми. У науці цивільного права не прийнято виокремлювати зобов'язання відшкодування збитків, завданих порушенням основних, допоміжних, а інколи – й додаткових зобов'язань. Так, Ф.К. ф. Савиньї писав, що під

деліктами необхідно розуміти таке правопорушення, з якого виникає особливе самостійне зобов'язання. У цьому вчений вбачав різницю між зобов'язанням делікту і простими позовними правами. До останніх відносилося й право на відшкодування збитків. Таке розуміння права на відшко-

дування збитків, завданих порушенням зобов'язань, тривалий час підтримувалося відомими цивілістами й не викликало жодних питань. Утім, дослідження структури зобов'язальних відносин і виокремлення як одного з її елементів додаткових зобов'язань обумовлює необхідність віднесення до останніх і додаткових зобов'язань відшкодування збитків,

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Точка зору про неможливість існування зобов'язань відшкодування збитків підтримується й у сучасній науці цивільного права. Такий науковий підхід не тільки доводиться до логічного завершення, а й переводиться в практичну площину правозастосування: раз обов'язок відшкодування збитків виникає з моменту виникнення зобов'язання, то відшкодування збитків здійснюється згідно з актами законодавства, що були чинними на момент виникнення основного зобов'язання (укладення договору, набрання ним чинності), а не згідно з тими актами, які були чинними на момент порушення зобов'язання, що стало підставою відшкодування збитків. Так, точку зору про те, що при порушенні зобов'язання не виникає нове зобов'язання, підтримує О.С. Гришко [1, с.88].

Протилежна точка зору висловлюється іншими цивілістами. Так, визнаючи порушення договірною зобов'язання підставою виникнення цивільних охоронних відносин, І.С. Кантафарова тим самим визнає, що цивільна відповідальність реалізується в додатковому зобов'язанні [2, с.4].

Слід погодитись з висновком Н.Ю. Голубєвої, що «при застосуванні наслідків порушення зобов'язання виникає нове зобов'язання» [3, с.520]. Проте вчена окремо це «нове зобов'язання» не досліджує.

Метою статті є обґрунтування існування додаткових зобов'язань відшкодування збитків як елементу в структурі зобов'язальних відносин.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язання відшкодування збитків підпадають від визначення зобов'язання у ст. 509 ЦК України. Це – додаткові прості зобов'язання. Самостійними такі зобов'язання бути не можуть. Бо якщо сторони таких зобов'язань не перебували у зобов'язальних відносинах, додаткові зобов'язання відшкодування збитків виникнути не можуть. На роль основних зобов'язання відшкодування збитків також претендувати не можуть з тих самих причин. При цьому основними щодо зобов'язань відшкодування збитків можуть бути не тільки основні зобов'язання у власному значенні цього слова, а й допоміжні та навіть інші додаткові зобов'язання. Це слід підкреслити спеціально, бо в науці допоміжні зобов'язання практично не визнаються, а якщо і визнаються, то стверджується, що відповідальність за їх порушення збігається з відповідальністю за порушення основного зобов'язання.

Боржником у додатковому зобов'язанні збитків є сторона, яка порушила зобов'язання, і у такий спосіб завдала збитків іншій стороні. Кредитором є сторона, якій завдано збитків зазначеним порушенням. Отже, за схемою зміст зобов'язання відшкодування збитків є елементарним простим і складається з обов'язку боржника і кореспондуючого йому суб'єктивного права кредитора.

Актуальним питанням є визначення обсягу зобов'язань відшкодування збитків. Згідно із загальним правилом частини третьої ст. 22 ЦК України збитки відшкодовуються в повному розмірі. Водночас допускається, що договором або законом може бути передбачене відшкодування збитків у меншому або більшому розмірі. «Відшкодування збитків у більшому розмірі» - викликає заперечення, бо відшкодування – це відновлення майнової сфери особи. Тому в більшому розмірі відшкодувати збитки неможливо. Але законодавець використав цей термін, щоб уникнути належної юридичної кваліфікації того цивільно-правового майнового стягнення, що перевищує розмір збитків. Належною була б кваліфікація стягнення, що перевищує розмір збитків, як штрафної неустойки. Це не тільки відповідало б сутності цього стягнення, а й дало б можливість встановити для нього адекватний правовий режим, зокрема в частині позовної давності. Відшкодування збитків у «більшому» - подвійному розмірі передбачено ст. 230 ЦК України у разі завдання збитків через обман, у результаті якого

було укладено правочин, і ст. 231 ЦК України у разі завдання збитків шляхом насильства, під впливом якого інша сторона змушена була вчинити правочин.

Набагато більше правових норм передбачають відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, у меншому розмірі. Є випадки, коли обмеження розміру збитків, які підлягають стягненню, є виправданим із соціально-економічних і моральних міркувань. Так, виконання за договором науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт завжди пов'язано з ризиками, зумовленими пошуку нового. Тому частиною другою ст. 900 ЦК України покладається на виконавця таких робіт відшкодування тільки реальних збитків і до того ж у межах ціни робіт, у яких виявлено недоліки.

В окремих випадках законодавчі положення про можливість встановлення законом меншого розміру відшкодування збитків викликають сумніви в їх соціально-економічній і моральній обґрунтованості. Це передусім стосується обмеження відповідальності перевізника за втрату, нестачу, псування або пошкодження вантажу, багажу, пошти. Таке правило встановлюється ст. 924 ЦК України і багаторазово повторюється у ГК України, законах України «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», Кодексі торговельного мореплавства.

Правові норми, що встановлюють відповідальність зберігача за незбереження речей, які були передані на зберігання (ст. 951 ЦК України), також не виправдано обмежують розмір збитків, які підлягають відшкодуванню, вартістю речей, переданих на зберігання (у разі їх втрати, зокрема нестачі), або сумою, на яку вартість речей знизилась (у разі їх пошкодження). Ці правові норми мають бути поступово змінені, а в перспективі – скасовані. Виняток може бути встановлено тільки стосовно безоплатного зберігання.

Зміст основних зобов'язань відшкодування збитків є простим з огляду на грошовий характер такого роду зобов'язань. Проблеми з тим, щоб порахувати необхідну грошову суму, зазвичай не виникає. Часто гроші можуть бути не передані у вигляді грошових знаків, а перераховані

з банківського рахунку боржника на банківський рахунок кредитора.

Виявляється, однак, що визначити розмір збитків, які підлягають відшкодуванню, тобто визначити міру належної поведінки боржника, спрямованої на відшкодування збитків, буває складно. У зв'язку з цим у багатьох країнах законодавством передбачається можливість завчасного визначення в договорі розміру збитків, що будуть стягнені з боржника у разі порушення зобов'язання. Але заздалегідь визначені збитки нічим не відрізняються від неустойки. А збитки і неустойка – це опрацьовані впродовж століть заходи впливу на боржника, який порушив зобов'язання. То поспішати з відмовою від однієї з цих двох правових конструкцій чи замінювати одну з них іншою було б недоречно.

Слід звернути увагу на те, що законодавцеві не вдалось надати необхідної формальної визначеності уже найбільш загальним положенням про склад збитків, які формулюються у частині другій ст. 22 ЦК України і ст. 225 ГК України.

На зобов'язання відшкодування збитків поширюються загальні положення про зобов'язання, встановлені ЦК України, крім тих, що не відповідають суті таких зобов'язань. Зокрема зобов'язання відшкодування збитків підпадають під визначення зобов'язання у частині першій ст. 509 ЦК України. Такі зобов'язання є простими. З іншого боку, вони не підпадають під дію частини третьої ст. 310 ЦК України, що допускає існування складних (двосторонніх) зобов'язань, які утворюються двома зустрічними простими зобов'язаннями. У зобов'язаннях відшкодування шкоди може бути дві чи декілька осіб на стороні кредитора чи боржника, як це передбачено частиною другою ст. 510 ЦК України. Немає перешкод для застосування до зобов'язань відшкодування збитків ст. 512 ЦК України, відповідно до якої допускається у відповідних випадках заміна сторони в зобов'язанні, а також інших положень ЦК України, що стосуються заміни сторони в зобов'язанні (ст.ст. 513-523 ЦК України).

Згідно зі ст. 528 ЦК України боржник може покласти виконання зобов'язання

відшкодування збитків на третю особу. Правило ст. 529 ЦК України про право кредитора не прийняти виконання від боржника його обов'язку частинами не поширюється на зобов'язання відшкодування збитків, оскільки до цього правила додано застереження «якщо інше...не впливає з суті зобов'язання...».

Зобов'язання відшкодування збитків завжди є грошовим. Ця його суть виключає наявність у кредитора будь-якого інтересу в неприйнятті виконання частинами. Відтак зобов'язання відшкодування збитків можуть виконуватися частинами. Строк виконання зобов'язань відшкодування збитків у нормативному порядку зазвичай не встановлюється. Винятком із цього загального правила є лише положення частини дев'ятої ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів» про те, що виконавець зобов'язаний протягом місяця відшкодувати збитки, що виникли у зв'язку з втратою, псуванням чи пошкодженням речі, прийнятої ним від споживача для виконання робіт (надання послуг). У решті випадків на додаткові зобов'язання відшкодування збитків поширюється правило частини другої ст. 530 ЦК України, згідно з яким якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства.

Згідно зі ст. 531 ЦК України боржник має право виконати свій обов'язок достроково, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Отже, зобов'язання відшкодування збитків може бути виконано достроково, тобто ще до пред'явлення кредитором вимоги.

Місце виконання зобов'язання відшкодування збитків визначається, виходячи з положень п. 4 частини першої ст. 532 ЦК України. Воно має виконуватись за місцем проживання (місцезнаходженням) кредитора. Проте у переважній більшості сторо-

нами таких зобов'язань є юридичні особи або фізичні особи-підприємці. Тому виконання зобов'язання відшкодування збитків здійснюється перерахуванням грошових коштів через банки.

Як і кожне грошове зобов'язання, зобов'язання відшкодування збитків виконується у гривнях (ст. 533 ЦК України). Стаття 534 ЦК України викликає інтерес тим, що в ній ідеться про єдине «грошове зобов'язання», до складу якого входять вимоги щодо відшкодування витрат, пов'язаних з одержанням виконання, сплати процентів і неустойки, а також основної суми боргу. Вимога відшкодування збитків виведена за межі зазначеного зобов'язання. Це може бути певним аргументом на користь існування окремих додаткових зобов'язань відшкодування збитків.

Зобов'язання відшкодування збитків можуть забезпечуватись способами, передбаченими ЦК України. При цьому стосовно забезпечувальних зобов'язань (правовідносин) зобов'язання відшкодування збитків, первісно будучи додатковими, набувають характеру основних. Тому положення про основні зобов'язання, що формулюються, наприклад, у ст. 548 ЦК України, стосуються і забезпечених порукою, гарантією чи заставою зобов'язань відшкодування збитків. Водночас суть зобов'язання відшкодування збитків виключає його забезпечення додатком. Законодавство не перешкоджає укладенню угод про забезпечення виконання зобов'язань відшкодування збитків неустойкою. Проте існує загальна проблема нагромадження заходів тиску на боржників, які порушують додаткові зобов'язання. Зобов'язання відшкодування збитків соціально-економічно та логічно не повинні забезпечуватись санкціями, оскільки мало б місце нагромадження над одними санкціями інших санкцій. Тому доцільно було б встановити, що зобов'язання відшкодування збитків забезпечуватись неустойкою не можуть. Що стосується поруки, гарантії та застави, то ці способи забезпечення виконання зобов'язань не пов'язані із встановленням нових санкцій.

На зобов'язання відшкодування збитків поширюються положення ЦК України

про припинення зобов'язань, крім випадків, коли застосування цих положень до зазначених зобов'язань суперечить сутності останніх. Зокрема такі зобов'язання не можуть припинятись неможливістю виконання (ст. 607 ЦК України), у зв'язку зі смертю боржника або кредитора (ст. 606 ЦК України). Формально-юридичних перешкод для припинення зобов'язань відшкодування збитків зарахуванням зустрічних вимог немає. Але цьому перешкоджає та обставина, що такі зобов'язання з моменту виникнення (таким є момент виникнення на стороні кредитора збитків унаслідок порушення зобов'язання), як правило, не невизначеними за обсягом. З цього моменту вони набувають ознаки формальної визначеності тільки у випадках складання або двостороннього акту, в якому фіксується розмір завданих збитків, або складання одностороннього акту боржником (мається на увазі складання залізницею комерційного акту).

Положення ЦК України про правові наслідки порушення зобов'язання своєю більшістю не можуть бути застосовані до зобов'язань відшкодування збитків. Проте це не стосується ст. 624 ЦК України, а проблема застосування ст. 625 ЦК України до зобов'язань відшкодування збитків потребує окремого аналізу.

Висновки і пропозиції. Зобов'язання відшкодування збитків підпадають під визначення зобов'язання у ст. 509 ЦК України. На зобов'язання відшкодування збитків поширюються загальні положення про зобов'язання, встановлені ЦК України, крім тих, що не відповідають суті таких зобов'язань.

Додаткові зобов'язання відшкодування збитків виникають за наявності відповідного юридичного складу і за умови наявності між сторонами зобов'язання, порушення якого є підставою додаткового зобов'язання відшкодування збитків. Зобов'язанням, порушення якого є підставою додаткового зобов'язання відшкодування збитків, може бути основне, допоміжне, а інколи й додаткове зобов'язання. Визначення видів зобов'язань, порушення яких може тягти виникнення зобов'язань відшкодування збитків, на цей час має

здійснюватися згідно з принципом розумності. Враховуючи невизначеність цього критерію, це питання слід вирішити через доповнення ЦК України відповідними правовими нормами.

Специфіка зобов'язань відшкодування збитків полягає в їх недостатній правовій визначеності, що зумовлено складністю визначення розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання. Ця проблема у ЦК України та інших актах цивільного законодавства не враховується. Формально виходить так, що в кожному випадку розмір збитків має бути точно визначений. Оскільки переважно точне визначення розміру збитків є неможливим, доцільно було б включити до ЦК України положення з Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА : 1) розмір збитків визначається з розумним ступенем достовірності; 2) розмір неотриманих доходів (упущеної вигоди) визначається пропорційно вірогідності її отримання; 3) якщо за наведеними двома правилами розмір збитків визначити неможливо, він визначається судом відповідно до основних засад цивільного законодавства, закріплених у п. 4 ст. 3 ЦК України (добросовісність, справедливість і розумність).

У разі завдання збитків як у результаті винних дій чи бездіяльності боржника, так і внаслідок дій чи бездіяльності інших осіб, або внаслідок дії непереборної сили, більшій визначеності прав та обов'язків у зобов'язаннях відшкодування збитків сприяло б встановлення правила про врахування міри завдання при визначенні розміру збитків, які підлягають застосуванню.

Список використаної літератури:

1. Гришко О. С. До проблеми наслідків порушення договірною зобов'язання. *Юридичний журнал*. 2014. №1 (39). С. 86-93.
2. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.03. К., 2007. 36 с.
3. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: монографія. О.: Фенікс, 2013. 642 с.

Chanysheva A., Kivalova T. Additional obligations to indemnify damages in the structure of binding relations

The article, based on the analysis of the current civil legislation of Ukraine, substantiates the existence of separate additional obligations to indemnify damages in the structure of binding relations.

It has been proven that the obligation to indemnify damages falls under the definition of an obligation in Art. 509 of the Civil Code of Ukraine. The general provisions on obligations established by the Civil Code of Ukraine apply to the obligation to indemnify damages, except for those that do not correspond to the essence of such obligations.

It has been established that additional obligations to indemnify damages arise in the presence of the appropriate legal structure and under the condition of the existence of an obligation between the parties, the violation of which is the basis for an additional obligation to indemnify damages. Additional obligations to indemnify damages arise as a result of violation of the main, auxiliary, and sometimes additional obligations.

Indemnity obligations are additional simple obligations. The debtor in the additional liability for damages is the party that violated the obligation and thus caused damage to the other party. The creditor is the party that suffered losses due to the specified violation. The content of the liability for damages is elementary simple and consists of the obligation of the debtor and the corresponding subjective right of the creditor.

It has been found that the specifics of the obligation to indemnify damages lies in their insufficient legal certainty, which is caused by the difficulty of determining the amount of damages caused by breach of obligation. The expediency of including in the Civil Code of Ukraine the provisions of the UNIDROIT Principles has been substantiated: 1) the amount of damages is determined with a reasonable degree of certainty; 2) the amount of unreceived income (forgotten profit) is determined in proportion to the probability of its receipt; 3) if it is impossible to determine the amount of damages according to the above two rules, it is determined by the court in accordance with the basic principles of civil legislation, enshrined in clause 6 of Art. 3 of the Civil Code of Ukraine (good faith, justice and reasonableness).

Key words: *obligations, binding relations, additional obligations, indemnification for damages, civil legislation of Ukraine.*